

УЛУТТУН ТИЛИНДЕ САКТАЛГАН - УЛУТТУН ТАРИХЫ

Оморов А.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.

Аннотация

Кыргыз элинин тарыхы кыргыз илиминде такталууну талап кылган илимдердин бири, ал эми элдин тарыхы анын тилинде сакталат. Макалада кыргыз элинин тарыхынын тил бирдиктеринде сакталып калгандыгын М.Кашгаринин “Дивану лугати-т түрк” сөздүгүндөгү лексикалык жана синтаксистик бирдиктер аркылуу далилдөөгө аракет жасалды.

Annotation

The history of Kyrgyz people is one of the required clarifications in Kyrgyz science, and, people's history is preserved in their language. In this article we have tried using lexical and syntactic particles existing in dictionary of Mahmud Kashgari “Divanu Lugati-t turk”, to prove that the history of the Kyrgyz people remained in the language.

Жер жүзүндө 6000ден ашык тил бар. Окумуштуулар тарабынан аныкталган далилдерге таянсак, өнүккөн мамлекеттердин тилдери, аз сандагы экономикалык жактан артта калган мамлекеттердин, болбосо тигил же бул мамлекеттерде жашаган этностордун элдерине үстөмдүк кылып, жоюлуп кетүүсүнө шарт түзүүдө. Андай тилдер Азияда, Африкада жана Америкада көбүрөөк байкалууда. Буга Кытай Эл Республикасынын Тибет тоолорунда жашаган фүй-үй кыргыздарынын тили азыр өлүү тилге айланып калганы мисал боло алат. Массалык-маалымат каражаттарынан XX кылымдын аягында, XXI кылымдын башталышында фүй-үй кыргыздарынын эне тилин билген акыркы адамы кайтыш болду деген кабары мунун мисалы.

Ар кандай улуттун улут, эл катары жашашы анын өзүнө тиешелүү тилинин болушу менен шартташкан. В Гумбольддун “тил улуттун жашоосу, анын жан дүйнөсү жана өздүгүн аныктаган башкы белгиси,” – деген пикири айныгыс чындык. Мисалы, б.з.ч. 13-кылымда Жер Ортолук деңизинин жээгинде (азыркы Ливан мамлекетинин ордунда) жашаган, кубаттуу илими, классикалык маданияты болгон финикийлер тилинин жоголушу менен улут катары жашоосун токтотту, андан берки тарыхы, маданияты жана ал улут тууралуу маалымат жок. Ушул күндө финикийлердин урпактары ким болду экен, – деген суроонун үстүндө генетиктер, археологдор иштеп жатканы менен жыйынтык чыга элек, анткени 3,5 миң жылдай мурунку сөөктөрдөн алынган гендин элементтери өз натыйжаларын бере элек. Андан бери келсек, латындардын тили да ушул тагдырга туш болгон. Алардын бай тарыхы, маданияты, илими тилинин өлүү тилге айланышы менен тарыхта гана калып, *латын* деген улут дүйнөдөгү улуттардын тизмесинен өзүнөн өзү өчкөндүгү баарыбызга белгилүү. Демек, тилдин жандуулугу ошол улуттун эле бардыгын тастыктабастан, тарыхын, маданиятын, илимин сактаган, жашоо берген, уланткан категория десек туура болот. Андан да тилдин мындан башка да, тагыраак айтканда, фонетикалык системасында, лексикасында, морфологиялык категорияларында, синтаксистик структурасында улуттун маданияты, илими, тарыхы сакталат. Мисалы, кыргыз тилинин фонетикалык системасында *ф*, *х*, *в* тыбыштарынын пайда болушу, лексикабызда *казал* термининин колдонула башташы араб-фарсы элдери менен саясий-экономикалык, социалдык-маданий байланыштарды туюндургандыгын танууга болбойт. Ал эми *ц*, *щ* тыбыштарынын, сөздүк корубузда *бөтөлкө*, *бөлкө*, *керебет*, *самоор*, *чиркөө*

номинативдеринин пайдаланыла башташы XIX кылымдын экинчи жарымынан берки тарыхыбыздан кабар берет. Анткени булар таза орус сөздөрү. Демек, бул доордо кыргыз элинин орустар менен бардык сферада тыгыз байланышта болгонунан кабар берет. Тескерисинче, *тавар (товарь), йогурт, үтүк*, топонимдерден: *Иле (Иль), Этил (Волга), Эне-Сай (Енисей), Байкөл (Байкал)* сыяктуу аталыштар кыргыздардын Орхон-Енисей доорунан кийинки орто кылымдарга чейинки мезгилде славяндар менен аралаша жашаган турмуш географиясынын тарыхын билдиргендигин эч ким тана албай турган тарыхый чындык.

Темабыздын мазмунун ачуу максатында мисал катары, алыс барбай, кыргыз тилин алдык. Башкача айтканда, мындан 1000 жылга жакын мурун жазылган “сөздүктө” *кыргыз* деген элдин аты аталып, башка түрк элдери менен катар жашагандыгы, башка элдер менен бирге *кыргыздардын* да оозунан сөздөрдү, макалдарды, ырларды жыйнап алганын автор баса белгилейт. Ал турсун “**Кыргыз, йабаку, кыпчак** жана башка элдер ант ичкенде, же убада бергенде жылаңач кылычты алдыга көлдөлөң коюп, *بو كۆك كىرسۈن قىزل چىقسۇن bu kök kirsün qızıl çiqsun* – бул көк (кылыч) кирсин, кызыл чыксын (каным чачырасын) деп айтышат. Бул убада (ант) бузулса кылыч өч алып, каныма боёлсун деген маани берет. Анткени, алар темирди урматташат,”- дейт. Анда, ошол сөздүктө кыргыз элинин тарыхын камтыган тил бирдиктерине токтололу. Тамак-аш, өндүрүлгөн продукциясы, күтүнгөн чарбасын атаган сөздөр, алар тууралуу пайда болгон макалдары миң жылдар бою өзгөрбөй ошол калыпта жашап келгендигин далилдей турган факт болуп эсептелет. Мисалы, **кымыз**. Бул сөз “Диванда” араб тилине биз кыргызчалагандай: {tc “**керексиз (болуп) турбас** деген макалда айтылган. Бул к?к *темир керексиз болуп калбайт* деген маанини билдирет. Мунун башка да мааниси бар. Кыргыз, йабаку, кыпчак жана башка элдер ант ичкенде, же убада бергенде жылаңач кылычты алдыга к?лд?л?? коюп, ... *bu kık kirsyn qəzəl zəqsun* – бул к?к (кылыч) кирсин, кызыл чыксын (каным чачырасын) деп айтышат. Бул убада (ант) бузулса кылыч ?ч алып, каныма боёлсун деген маани берет. Анткени, алар темирди урматташат.”}

قىمىز qımız – кымыз. Бээнин сүтүнөн сабага бышып ачытып, даярдалган {tc “2027 ... *qəməz – кымыз. Бээнин с?т?н?н сабага бышып даярдалган*”}суусундук, - деп таржымаланат. Азыркы түрк тилдүү элдерде **кымыз** деп аталган суусундук бир гана кыргыз улутунда жасалары белгилүү. Бул сөздүктө кымызга байланыштуу төмөндөгүдөй сөздөр, сөз айкаштары жана сүйлөмдөр арабчага которулган. {tc “**ичимдик.**”}

قىمىز qımız: قىمىز المىلا qımız almıla – диал. кымызек алма (алманын {tc “2027 ... *qəməz\:* ... *qəməz alməla – диал. кымызек алма (алманын*”}кычкыл бир түрү).

بىشىدى bişdi – бышыды. ار قىمىز یشىدى

арпага тегиз себилет. Ошондон кийин ал буудайды таза бир нерсеге ороп, үч күнгө чейин думбалап коёт. Үч күндөн кийин абдан сууланып кызып жетилүү үчүн күбүгө салып он күн сактайт. Ачып жетилгенде үстүнө суу куят. Сүзүп алгандан кийин ал суюктук «Буудай шарабы» болот. {tc "ogut – угут. Буудай шарабын ачытууга арналган угут (ачыткы). Бул ачыткы бир нече ичимдиктерден аралаштырылып, ага арпа унун кошуп камыр жасайт. Бул камырды майдалап кесип кургатат. Андан кийин буудай менен арпаны кайнатып, андан кургатылган камырдын ар бирин абдан майда жанчылып, кайнатылган буудай менен арпага тегиз себилет. Ошондон кийин ал буудайды таза бир нерсеге ороп, ?ч к?н? чейин думбалап коёт. ?ч к?нд?н кийин абдан сууланып кызып жетил?? ?ч?н к?б?г? салып он к?н сактайт. Ачып жетилгенде ?ст?н? суу куят. С?з?п алгандан кийин ал суюктук Буудайшарабы болот."}

قُرُت qurut – курут. Бул гүлазык кыргыз тилинде ушул аталышы, жасалыш технологиясы менен миң жылдан ашык убакыттан бери эч өзгөрүүсүз жашап келаткандыгы фольклордон же санжырадан эмес, жазылып калган илимий эмгектен, М.Кашгаринин эмгегинен, белгилүү болуп отурат. Аталган эмгекте курут сүттөн, башкача айтканда, сүт уютулуп, андан айран, жуурат (йогурт) алынгандыгы, булардан сүзмө жасалгандыгы, сүзмөдөн курут кургатылгандыгы тууралуу толук баяндалат. Бул сөз бир нече жолу өз ыңгайына жараша араб тилине которулат, башкача айтканда, курут деген эмне, ал кантип жасалат, бул сөзгө мүчө уланып кандай маанидеги сөздөр жасалат, деген сыяктуу суроолорго жооп берүү максатында бул сөзгө кайрылат. Мисалы –луу мүчөсүнүн уланышы менен куруттуу, куруту бар түшүнүгүн арабдарга түшүндүрүү үчүн {tc "1953

... qurut – курут."} قُرْتُلُغُ كِشِي qurutluğ kişi – куруттуу киши, куруту бар киши сөз айкашын алган.

Жылкы кыргыз улуту үчүн жоокерчилик замандан бери пайдаланылып келаткан бир жагынан чарбасы, экинчи жагынан транспорту болуп саналган. Ага байланыштуу айгыр, кысрак, ат, түсүнө карата түсү ак болсо да жылкыны боз деп айтылары белгиленет.

قِسْرَاق qizraq – кысырак, байтал. Огуздар {tc "2810 qnzraq ...

– кысырак, кысыр байтал. Огуздар"} бардык эле байталды айтат. {tc "бардык эле байталды айтат."} Макалда мындай: قِزْ بِرْلا كُرْشَمَا قِسْرَاقْ بِرْلا يَرْشَمَا qiz birlä kürašmä, qisraq birlä jarışma – Кыз менен күрөшпө, (ал күчтүү, сени жыгып салат) жана кысрак менен жарышпа, (ал утат, анткени чоң жылкылардан күчтүрөөк жана курчураак). Бул макалды хаканиялыктардын кыздарынын бири нике түнү Султан Масгутту буту менен чалып жыгып, оодарып салганда чыгарышкан, - деген икая менен макалдын мазмуну таржымаланат.

“Диванда” боз үй, анын бөлүктөрүнүн аталышы да, дал бүгүнкүдөй айттылат. Мунун өзү кыргыз эли боз үйдү орхон-енисей (V-VIII) доорунда да, орто кылымдарда да, ушул күндө да колдонгонун билдирген так маалымат. Боз үй, анын бөлүктөрү тууралуу кабар берген лексикалык бирдиктердин кыргызча котормосун төмөндө талдап көрөлү:

اُق uq – уук. ¹

зомбулук кирсе, мыйзам жана калыстык түндүктөн чыга качат дегенди мисал кылып берет.

أم äm – эм, даба. امچى ämçi – эмчи ушул сөздөн жасалган. Азыркы учурда врач дегенди – доктур, дарыгер (кээ бирде даарыгер деп туура эмес жазып) деп, кыйналып жүрөбүз, ата-бабабыз врач, доктур сөздөрү пайда боло электе **эмчилерден эм** алып жүргөнүнө, اركچ اتى ام بولور. اچكو اتى يل بولور. ärkäç äti äm bolur, äçky äti jäl bolur – эркеч эти эм болор, эчки эти жел болор, - деген макал чыгарышып, ал алмустактан бери айтылып калганына карабай. {tc "эм – эм. Дабалоочу адамды дмзэ – эмчи ушул с?зд?н жасалган."}

Тил бирдиктеринин баарында (фонема, лексема, синтаксемаларда) улуттун тарыхынын үзүмдөрү, улуттун коллорити сакталары айныгыс чындык. Биз бул макалабызда улутубуздун орто кылымдагы турмуш-тиричилигине, географиясына, чарбачылыгына, анча-мынча илимине тиешелүү тарыхынын тилдик бирдиктерде чагылдырылышы тууралуу азыноолак сөз кылдык. Илимий булактарга таянуу менен мындай иликтөөлөрдү жүргүзүү аркылуу улутубуздун тарыхына салым кошулушу алыс эмес демекчибиз.

Адабияттар:

1. М.Кашгари. Дивану лугати-т түрк. 2-китеп. –Б., / Которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Омаров А. ж.б. 2013.
2. م.قاشغرى. ديوانو لغتت تورك. اړومچى. ائىغرچى تيرجىماسى.